

EL (TER)ANNÀ D'UN TERRITORI INDUSTRIALITZAT Dels molins a les grans colònies industrials

Marta Castañé Sanmartín

DUOT, Universitat Politècnica de Catalunya

Director: Joaquim Sabaté Bel

Mail: m.castanesanmartin@gmail.com

RESUM

Al 1824 es té constància a Torelló del primer molí hidràulic per a moldre el blat que canvia la seva concessió de l'aigua per a utilitzar-la per cardar la llana i el cotó. Aquell mateix any ja es troben diferents concessions per utilitzar les aigües per a una fàbrica tèxtil a Roda de Ter i a Manlleu. És a partir d'aquest moment quan durant els pròxims 150 anys, el Ter passa a ser colonitzat en tot el seu recorregut per fàbriques que acabarien transformant el territori i el paisatge. La industrialització del Ter va comportar unes 29 colònies industrials i 37 fàbriques tèxtils (BAYON 2005), a més de noves vies de comunicació, el ferrocarril, nous habitatges, ponts i canals, que van transformar i canviar un territori eminentment rural. El resultat és un dels rius més densificats i amb una distribució en el territori de petites taques disperses. La conca fluvial del Ter, des de l'edat mitjana ja era una vall poblada i treballada per pagesos i camperols. Quan la indústria vol implantar-se a la vall, no es troba amb un territori erm. L'agricultura deixa unes preexistències que condicionaran la posició de les noves fàbriques. Per tant, un projecte territorial basat en l'ús de l'aigua i el rendiment econòmic que s'inicia amb la posició d'aquestes preexistències de l'agricultura en el territori del Ter. Un patrimoni que també s'ha de tenir present en la història de la indústria. Tot aquest patrimoni, ja no té una funció industrial; no és només un rastre de la història i de la identitat del lloc, sinó que és també una oportunitat per a seguir construint un futur per al territori. Aquest article forma part d'una investigació que pretén explicar com van succeir aquests canvis i perquè en el Ter tenen un tarannà diferent.

Paraules clau: colònies industrials, molins hidràulics, projecte territorial, patrimoni

ABSTRACT

In 1824 there is evidence in Torelló of the first hydraulic mill to grind wheat that changes water's concession to use it for carding wool and cotton. That same year, different concessions to use the water for a textile plant are found in Roda de Ter and Manlleu. From that moment, and during 150 Ter River would be colonized in its entire itinerary by plants that would end up transforming the territory and the landscape. The industrialization of the Ter River implied around 29 industrial colonies and 37 textile plants (BAYON 2005),, as well as new communication routes, the railway, new housing, bridges and canals that transformed and changed the existent rural territory. The result is one of the most densified rivers with a territorial distribution of small disperse patches. Since middle age the Ter river basin was a populated area cultivated by farmers. Tracks left by agriculture will influence industry settlement, affecting the location of the new plants location. In fact, this regional project, based on the water as a energy and the economical benefits, starts on the watermills. This heritage has to be in the industrial history. All this heritage, which has not industrial function, is currently not just a track from the history and identity of the place, but also an opportunity to keep building a future for the territory. This paper is part of a research that expects to explain how these changes took place and why do they have a different character (*tarannà*) in the Ter river.

Keywords: industrial colonies, watermills, regional project, heritage

EL (TER)ANNÀ D'UN TERRITORI INDUSTRIALITZAT. DELS MOLINS A LES GRANS COLÒNIES INDUSTRIALS

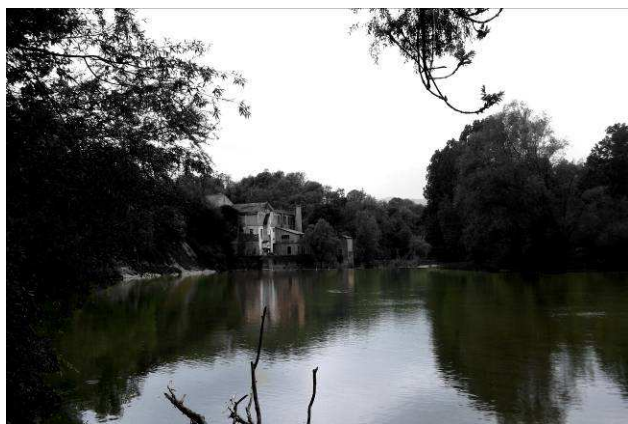
“Generalment, els rius tenen un sentit i una direcció clars i definits. El Ter, no. El seu curs dibuixa un curiosíssim angle recte (...) És a la Plana de Vic- a Manlleu, exactament- on es produeix aquest estranyíssim viratge. (...) arriba un moment que el riu, fatigat de treballar per la indústria i dels engavanyaments que el fet implica, vol canviar d'ofici i dedicar-se a l'agricultura i concretament al regadiu. Sembla, en efecte, que després d'haver passat la joventut treballant com un negre vol penetrar en un paisatge més bucòlic, més saludable i tranquil, i així se'n va cap a Girona esperant trobar-hi una gent més contemplativa (...). En tot cas, el Ter és un gran treballador, un riu modèlic que els pares podrien presentar a les seves criatures perquè prenguessin exemple” (PLA, 1967)

“Podríem dir que el Ter, trobant-se que no podia sortir cap al Vallès, desvià el seu curs i cercà una sortida pel congost que serveix de límit septentrional a les Guillerries i fugí, amb la seva elegant fantasia, cap a les terres gironines” (PLA, 1971).

La colònia industrial és un tret característic del paisatge català. Des de finals del segle XVIII i durant 150 anys després, aquests nuclis productius van anar colonitzant el territori. Durant aquest període van ser la base econòmica del tèxtil industrial català i la seva singularitat neix, no només del valor arquitectònic i de l'impacte social, sinó de la seva abundància als rius catalans (VALL, 1995).

Les colònies industrials sempre han despertat la curiositat de molts estudiosos. Diferents estudis mostren des de diferents disciplines com va succeir aquesta colonització del territori mitjançant aquests recintes. Des d'una vessant més històrica Gràcia Dorel, Rosa Serra, Emili Bayón, una més jurídica Jordi Clua, una més social Ignasi Terrades i una de més urbanística com el treball de Pere Vall sobre les colònies del Llobregat.

En aquests estudis es remarca que les colònies industrials, van començar a consolidar-se a la conca fluvial del Llobregat cap al 1860. I aquest fet pot haver amagat que dècades abans cap al 1840 algunes poblacions del Ter van viure un important procés d'industrialització (BAYON, 2003). La colònia industrial com a tal, no és un concepte que apareix de cop, sinó que té uns antecedents que la van creant, fins arribar a la plenitud que coneixem ara. A la vall del Ter aquest procés primerenc de colònia és veu molt clar, i encara avui en queden rastres. Aquest article pretén mirar més detalladament aquests antecedents de la colònia industrial i remarcar-ne la seva importància en la construcció del territori de la vall del Ter que coneixem ara.

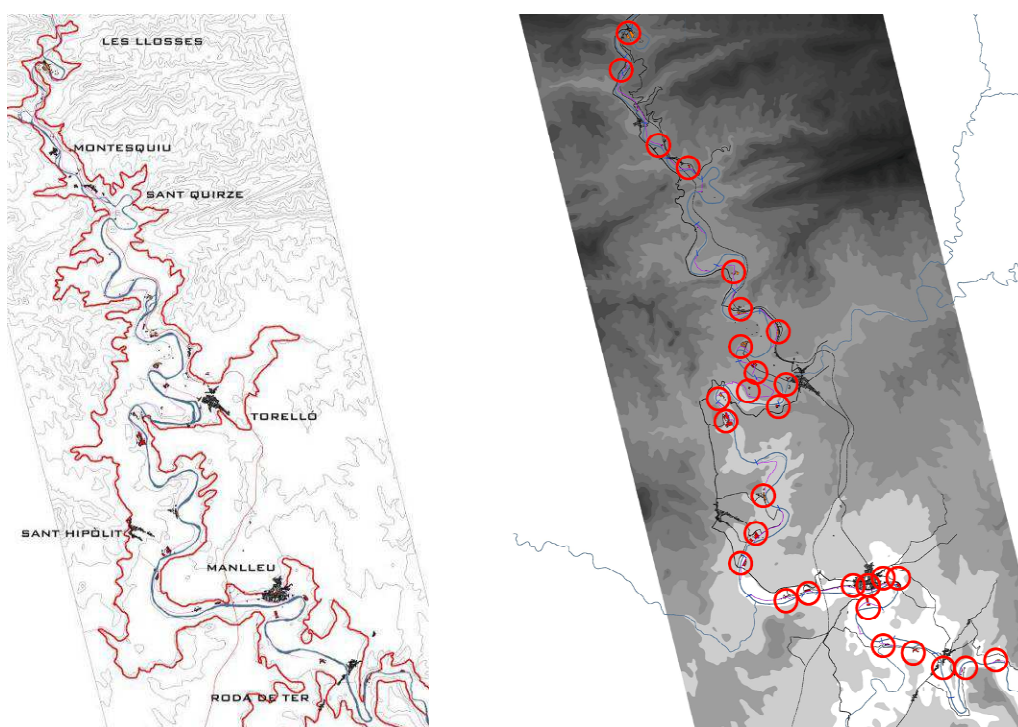
01 Colònies industrial a la conca del Ter. Can Tarrés a Torelló i Salou Baurier a Roda de Ter a dia d'avui
Imatges de la pròpia autora 2011

En Josep Pla, de forma literària, en descriu el límit d'aquesta industrialització. El mateix riu a l'alçada de Manlleu gira en un angle recte desviant el seu curs cap a les Guillerries. En Pla descriu com el mateix riu, vol canviar d'ofici per penetrar en *un paisatge més bucòlic i tenir una funció més contemplativa*. Aquest *estranyíssim viratge* és el que acaba sent el límit de la industrialització. L'estudi d'aquest article es centra en la industrialització del Ter per sobre el *viratge* i amb el límit nord de la plana de Vic, on el territori permet una seqüència de fàbriques i colònies industrial singulars en tot el tram, on es pot exemplificar el procés d'industrialització de tots els períodes i formes d'implantació del Ter.

Les fàbriques per a poder funcionar només necessitaven de 3 elements: font d'energia econòmica, mà d'obra barata i una via de comunicacions. L'aigua del Ter proporcionava la font d'energia. La major part de

la indústria del Ter es va concentrar en el seu curs alt, ja que el desnivell del territori suposava més salts d'aigua en menys recorregut del riu i d'altra banda més potència. La mà d'obra barata l'aconseguien dels mateixos pagesos de la zona, que abandonaven la dura feina del camp per anar a treballar a les fàbriques. I finalment aquest territori malgrat la seva altitud, per la suavitat de les carenes, fa que l'eix hidrogràfic sigui una important via de pas de la Depressió Central (Plana de Vic) al cor dels Pirineus. El Ter uneix doncs la plana de Vic amb els Pirineus i per altra banda la plana s'uneix amb el Vallès i Barcelona a través del riu Congost. A causa d'aquest eix Ter-Congost existeix una via de comunicacions amb la costa que acaba configurant un dels eixos més importants de Catalunya. Aquest fet permetia la comunicació de les fàbriques amb Barcelona i el seu port. La industrialització al Ter va saber aprofitar-se'n i el va convertir en l'eix principal de transport de les primeres matèries, així com dels productes manufacturats cap al port de Barcelona.

En Josep Pla ja descrivia el riu Ter com un gran treballador i fatigat. Si ens fixem amb els números, ens trobem que en un tram de 44 km de recorregut fluvial entre el terme de Les Llosses i Roda de Ter, el límit Nord de la Plana de Vic, trobem 23 colònies industrials i 8 fàbriques i per tant un salt d'aigua cada 1,4 km. El Ter s'arriba a saturar en aquest tram.

02 Límit de l'àmbit d'estudi entre els termes de les Llosses i Roda de Ter. Situació dels 31 salts d'aigua en vermell
Elaboració pròpia (2012) a partir de la base cartogràfica de l'ICC

1. ABANS DE LES FÀBRQUES, EL TERRITORI PREINDUSTRIAL

Per entendre aquesta industrialització primerenca des de la visió més urbanística, cal una primera visió d'arqueologia cartogràfica sobre el què passava a la segona meitat del segle XVIII.

La vall era una via de pas molt important cap al cor dels Pirineus i ja s'utilitzava des de l'edat mitjana. Aquesta via era seguida per pelegrins, ramaders, camperols, comerciants, etc. Els nuclis s'establien al voltant d'aquesta via i seguint els ponts que comunicaven les dues lleres del riu; un camí que recorria la vall i on es concentrava tota l'activitat. Com a tret distintiu del territori, podríem dir que es caracteritza per la dispersió dels seus assentaments, tant a la vall, com a la muntanya i és molt freqüent la casa de pagès aïllada. Trobem casos com Masies de Voltregà i Masies de Roda, que en l'actualitat són pobles consistents en un conjunt de masies disperses. Tot i així, el poblament dispers convivía amb nuclis de població localitzats a les valls i propers al riu. La major part de la població es concentrava sobre la cota 600, que és la cota que marca aproximadament la plana de Vic i vivien de l'agricultura. Les masies disperses pel territori es comunicaven per camins secundaris a la via principal. Això suposava una important base de comunicacions no només entre nuclis sinó també entre masies i fora de l'àmbit més local.

Una primera aproximació al territori del Ter durant la segona meitat del segle XVIII, un segle abans de l'inici del procés industrial, la podem tenir amb les explicacions del viatger Francisco de Zamora en el seu *Diario de los viajes hechos por Cataluña* (ZAMORA, 1787:62-70). El dia 14 d'agost de 1787 Zamora arriba a Vic, en la seva sisena sortida, i durant els següents 10 dies recorrerà bona part dels nuclis de la plana. El seu afany viatger, independentment de les pretensions polítiques, permet situar el context de cada població i la seva dimensió. Les seves descripcions permeten una visió real de les activitats econòmiques de la zona, els seus paisatges, els seus habitants i els seus pobles.

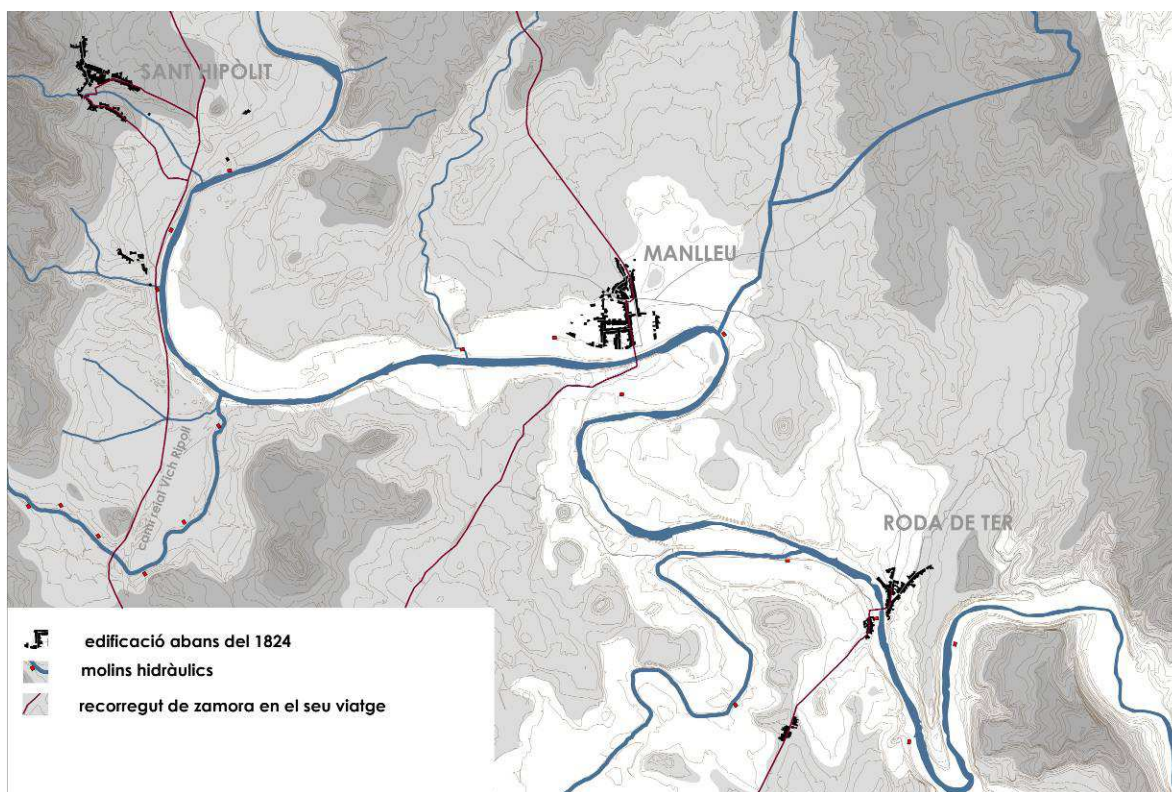
El recorregut que fa Zamora, no és casual. La intenció del viatger era buscar els llocs importants i amb activitat. Per això és important també fixar-se quins llocs van ser els escollits per visitar. La resta de poblacions que coneixem ara, en aquell moment no devia tenir interès en quant a la seva activitat per ser mencionada. La primera sortida d'en Zamora és a Roda, una població que té unes 300 cases i uns 1300 habitants, *"todo el aumento de este pueblo ha sido de 30 años acá."* El nucli de Roda el situa a la llera de ponent del riu Ter, a la banda de llevant només parla de cases aïllades. Després de Roda, Zamora segueix l'antic camí a Manlleu, sense anomenar el riu Ter, només en parla quan travessa el pont per a entrar al nucli: *"Es pueblo bien empedrado, de calles llanas y rectas, aunque pobres los oficios (...). Su población consiste en 450 casas, y crece tanto cada día que se está tratando el hacer dos calles."* Des de Manlleu marxa cap a Sant Feliu de Torelló (Torelló), on descriu el territori dedicat a l'agricultura: *"El camino es como todo el resto de la llanura, a cuyos lados hay prados arbolados y cercados con nogueras y otros frutales, a calles. Como las aguas arrastran la tierra de la montaña, para recogerla en la parte más baja forman una especie de represa sobre las peñas que llaman terrors, y luego que ya se ha cubierto la roca con una ligera capa de tierra, siembran."* Zamora descriu el nucli als marges del Ter que conté 500 cases amb 170 ànimes. Més enllà de Torelló les referències són mínimes, només esmenta que Sant Pere de Torelló l'informen que té 1.500 habitants dedicats al cultiu i que Sant Vicenç de Torelló té 8 cases pobres. Sortint de Torelló, es dirigeix cap a Sant Hipòlit. A prop de Torelló, apareix de nou el riu Ter, *"salimos de San Felí para San Hipólito, y vimos la unión del río Ges con el Ter, muy cerca de San Felí, después de haber hecho el corto curso de cuatro horas desde el lugar de Collsecabra, donde nace. Vadeamos el río Ter, y después de pasado hay buenas praderas, plantadas a calles con dirección oportuna para que dé el sola a la hierba. Son álamos y nogales"*. Zamora, situa a Sant Hipòlit en un petit turó i compostat per 350 cases.

La descripció que en fa del territori és eminentment rural, amb petits nuclis situats en turons dins la vall del Ter, però allunyats del riu per evitar les possibles riudes, al que molt poques vegades anomena. Normalment tenen rieres o torrents pròxims.

Una altra visió que ens ofereix en Zamora és sobre l'activitat econòmica del lloc. Una imatge del que era el territori preindustrial de la vall del Ter. En primer lloc ens presenta una visió general de l'activitat de la plana on descriu *"El modo de mantenerse tanta gente en poco terreno es que, en las villas y lugares, casi todas son gentes de oficio; y los demás, empleados en fábricas de pelaires. Y estas, además de esto, todavía se emplean en la agricultura y en cualquier tiempo del año que haya buena sazón, todos salen al campo; y al invierno y en días de lluvias trabajan en sus casas. Los que no tienen oficio, en días de estorbo hacen cocina y demás mecánicas de casa, y la demás familia se ocupa de hilar."* Per tant la base econòmica no es centra únicament en l'agricultura, sinó que es troba un bon complement en la fabricació de teixits a través de la figura del paraire, un menestral que tenia com a ofici comprar la llana, emborrar-la, pentinar-la i cardar-la abans que fos convertida en draps. Aquest les distribuïa i les comercialitzava. Era una forma que els pagesos es traguessin un sobresou i va permetre establir una tradició basada en l'activitat manufacturera dels teixits. Això i juntament, amb l'expansió la nova de la indústria cotonera de les indianes (teixits de cotó vistosament estampats) en les darreries del segle XVIII, va permetre aquesta consolidació de coneixements en els sector tèxtil a principis del segle XIX. En el mateix diari, especifica que la introducció d'aquestes fàbriques de paraïres és de fa uns 40-50 anys, i per tant una tradició que ja ve de principis del segle XVIII. La primera visita és a Roda de Ter on detalla l'activitat econòmica, així com també les infraestructures que tenen: *"Se une al río Ter el río Gurri a un tiro de fusil de esta villa. Sobre el Ter hay tres molinos harineros, dos de papel y ocho batanes. (...) Hay 86 maestros pelaires y tejedores de lana, 60 aprendices y oficiales, 8 tejedores de lino, y otros oficios del servicio público. Se trabajan retinas y muchas bayetas de buena calidad y de los números que se gastan en el comercio, de las cuales una buena parte se llevan a Granada. Hay 20 telares para bayetas, para retinas, 14 para lienzo, 200 tornos de hilar lana, y 80 de estambre. Se gasta mucha lana de pelados de Castilla."* A Manlleu l'activitat tèxtil encara és més present i en Zamora parla de fàbriques: *"...hay varias fábricas de algodón, y la más crecida es de un tal Castilla, que tiene 30 telares. Se hacían cotonías y bombasíes, pero como ahora se ha permitido la entrada a los extranjeros, han cesado de fabricarse aquí. Hay fabricas de vinos, de tiempo inmemorial, por cuya causa fue fácil el establecimiento de la de indianas en ese pueblo, de cuyo género, y de indianas, escote, lienzo"*

gruesos y lana, hay más de 400 telares. Pintan también algunas indianas.”. A Torelló l'activitat del tèxtil també és important i es reflexa en les seves descripcions: *“Hay fábricas de bayetas, 9 peines, 4 de torneros. Todos los trabajadores cultivan tierras, de modo que estuve en taller en que los trabajadores estaban componiendo mijos. Hay fábricas de cedazos, harneros, un molino de papel, batán y de trigo, sobre el Ter; y para lavar el papel se sube el agua por una bomba del río Ges. Sobre este río hay un molino de trigo y un puente de dos ojos, muy bueno hecho de 3 años hace.”* A Sant Hipòlit l'activitat tèxtil és més a través dels paraïres i petits tallers: *“hay 8 pelaires con 60 telares y algunos de lino, y una iglesia de tres naves, nueva.”* De les altres poblacions, no esmenta cap activitat fora del cultiu. Cal destacar que tota aquesta activitat relacionada amb el tèxtil es fa al marge del riu Ter.

No és casualitat que Zamora esculli el recorregut passant per Roda, Manlleu, Torelló i Sant Hipòlit, i és que són tres nuclis amb activitat preindustrial del tèxtil ja consolidada. La gran quantitat de paraïres, molins, telers que ens detalla són una mostra d'aquesta activitat. Existeix una tradició basada en el treball domèstic que els hi donava el paraire, primer amb la llana, el lli i el cànem i posteriorment el cotó. Anava de masia en masia dividint la feina fins a convertir-la en un teixit. Finalment el paraire va absorbir tota la feina en petits tallers industrials establint una base no només de petits tallers, ans també de gent preparada en la fabricació tèxtil.

03 Fases d'expansió de la indústria 1824-1848

Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per Ildefons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril i del plànol actual del ICC

Una segona aproximació al territori abans de les fàbriques és a través del coneixement de les instal·lacions col·locades per al control de l'aigua provinents de l'agricultura, com; canals, recloses i els molins fariners o drapers. El control de les propietats de l'època venien relacionats en els llibres de *cabreus*, que eren l'acte jurídic de control dels censos i els pagaments dels impostos corresponents, així com del control dels límits de les propietats. En aquests documents hi surt la relació dels molins hidràulics existents. L'estudi d'aquests sumaris ens permet tenir una visió de les instal·lacions de control i de la concessió de l'aigua i la seva situació en el territori abans de les fàbriques.

Es consulta el *cabreu* del Corregiment de Vic entre els anys 1722-1835 (ARXIU CORONA D'ARAGÓ), d'aquests documents s'han pogut extreure 39 molins entre els termes municipals de les Llosses i Roda de Ter seguint el curs fluvial del riu Ter i els seus afluents i dins l'àmbit estudiat. Els molins es troben distribuïts

per tot el territori i no depenen dels nuclis establerts. D'aquests només 14 recullen les aigües del Ter, els 25 restants es troben en rius i torrents menys cabalosos.

El territori preindustrial que trobem a la conca del Ter, hi trobem unes bases molt importants on s'assentarà la forta indústria. Unes poblacions situades en turons pròximes al Ter, però sense aproximar-se. Una economia basada en l'agricultura amb una important distribució al llarg del territori d'instal·lacions de control de l'aigua primordialment als torrents i rieres afluent del Ter, mitjançant molins hidràulics, recs, rescloses, palanques, etc. I una activitat tèxtil consolidada principalment als nuclis mitjançant petits tallers. Aquestes bases, la cultura, l'agricultura i les tradicions, que durant anys ja es troben en el territori, seran els fonaments i la clau per a la instal·lació del nou paisatge industrial del Ter.

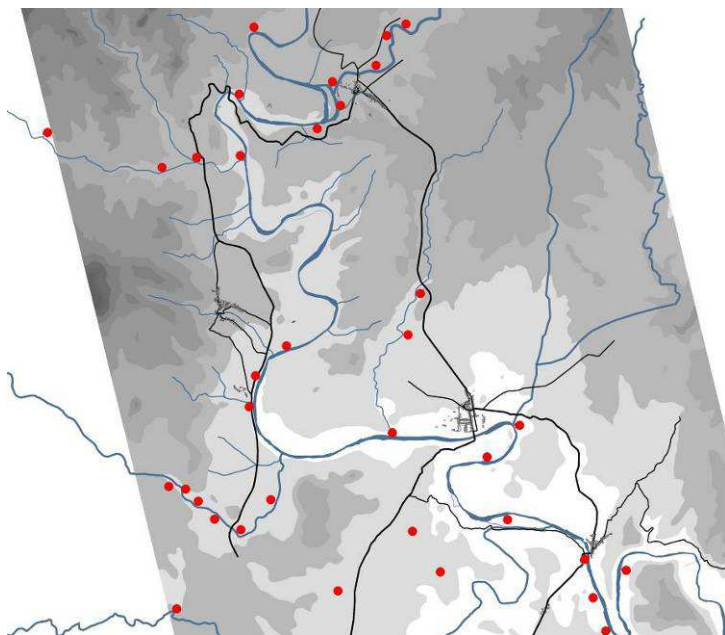
2. ELS MOLINS, ELS EMBRIONS DE LA INDÚSTRIA DEL TER

A finals del segle XVIII els molins hidràulics formaven part del paisatge del Ter, eren uns elements bàsics i d'ús imprescindible per al poble. Eren, entre altres funcions, els productors de la farina, l'ingredient de l'aliment bàsic per l'home, el pa.

Per tal de sostenir la hipòtesis que els molins són els embrions de la indústria del Ter, s'ha utilitzat el mètode històric on a través de dues fonts primàries com són el llibre dels *cabreus* del Corregiment de Vic entre els anys 1722-1835 i el Llevador general de Concesiones entre els anys 1715-1830 s'han identificat els molins i l'ús que se'n feia. En segon terme, aquests llibres n'identifiquen mitjançant la descripció la situació del molí, això permet una interpretació a través dels plànols antics i actuals de la ubicació de la instal·lació a través de la toponímia. I finalment seguint el fil familiar s'acaba identificant el molí amb la nova concessió per a la fàbrica tèxtil.

La construcció d'un molí era força complexa, ja que per començar implicava tenir una gran capacitat econòmica. S'havia de construir l'edificació, una resclosa, les canalitzacions necessàries per recollir l'aigua i conduir-la i obtenir els drets i concessions del terreny de l'ús de l'aigua. Tenir la possessió d'aquestes instal·lacions no era a l'abast de tothom, només una petita part de la població hi tenia accés. Els senyors feudals, els clergues, els militars, els nobles tenien aquest privilegi i el monopoli per a controlar la seva part de població a través del molí. En el cas dels molins del Ter, noms com Descatllar i Fontanelles, Marqués de Palmerola, Regàs i Cavalleria són noms freqüents d'aquestes propietats.

Entre els anys 1722-1835 es té constància d'uns 39 molins situats a la llera del Ter i dels seus afluent directes. (ACA, CABREU). D'aquests, només 25 es situen a rieres i torrents de poc cabal, i de més fàcil control de les instal·lacions. Per la funció que tenien els molins no necessitaven grans cabals d'aigua.

04 Cartografia del territori preindustrial. En vermell es marquen els molins identificats

Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per Ildefons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril, de les descripcions del *Diario* i de les dades del *Cabreu* del Corregiment de Vic entre els anys 1722-1835.

A la riera de Sorreigs situada a ponent de la població de Manlleu i creuant el Camí Reial que anava de Sant Hipòlit a Vic s'identifiquen 6 molins. El molí del Guiu (24 referència plànol 07) propietat de Francisco Guiu Cabra era un molí fariner situat al mas Tosas. El molí dels Frares (18) propietat del Convento de Nuestra Señora del Carmen pel Reverendo Joan Baptista Horta un molí fariner i que feia també ús de l'aigua per regar els seus horts. Els molins d'en Sorriba (28) i d'en Bassas (26), situats pròxims a Santa Cecília de Voltregà eren molins fariners. En molí d'en Prat (17) era un molí fariner i draper i també el Torroella(19) pròxim al riu Ter i propietat de Ignasia de Berguedà Taravadal, viuda de Antonio Buenaventura de Berguedà y Torroella.

A la riera de Talamanca situada al Nord de Sant Hipòlit i pròxima a Vinyoles de Voltregà trobem 5 molins més. Tots ells són molins fariners dominats per senyors. És el cas del molí Casanovas (25), situat a la Quinta de l'Hostal, el molí Cornellas (27) situat als terrenys del mateix mas, el molí Campàs (32) situat al terme de Sant Genís d'Orís i el molí Ordeig (29) al tram final de la riera de Talamanca i propietat de la família Copons Malla.

Al riu Ges en trobem diferents molins als afores i dins del nucli de Torelló. Els molins d'en Bassas (33) i el molí Meliante situats a les afores eren dos molins fariners i els Espona (37) tenien una altre pràcticament tocant al Ter, també fariner, fins que al 1824 el van reconvertir en fàbrica per cardar la llana i el cotó.

Les altres rieres i torrents ja no tenen tanta concentració de molins, és el cas de la riera Merder a ponent del nucli de Manlleu que desemboca al riu Ter per els terrenys de Mas Dolcet (15). Al Mas Camporat (17) hi tenien un molí fariner i al mateix mas Dolset (12) un altre molí fariner i per amarrar el cànem. A Besora també hi ha constància d'un molí fariner a la riera Foradada (39).

Pel que fa al riu Ter durant els anys 1722-1835 al *cabreu* del Corregiment de Vic identifica 14 molins dels quals 9 són molins drapers. En la següent taula s'exposen els resultats trobats:

ID	PROPIETARI	SITUACIÓ	MOLÍ	FUNCIÓ
5	SANGLAS	RODA	-	FARINER
6	DESCATLLAR FONTANELLES	RODA MAS FONTANELLES	FONTANELLES	FARINER / DRAPER / PAPERER
7	DALMASIO SIMO	RODA MAS COLL I PONS	-	FARINER / DRAPER
8	SOLER / PEY DAGUEROS/ HERRERO	RODA	GORNAY	DRAPER
9	DESCATLLAR FONTANELLES	RODA	-	FARINER / DRAPER / PAPERER/ FARGA
11	REGÀS I CAVALLERIA	MANLLEU MAS CAVALLERIA	CAVALLERIA	FARINER / DRAPER
13	REGÀS	MANLLEU	FUGURULL	FARINER
21	SALETA COMOLADA	LA GLEVA	SALETA	FARINER / DRAPER
22	DESPUJOL ALEMANY I MARQUES DE PALMEROLA	STA CECILIA		DRAPER
30	COPONS MALLA	CONANGLELL MAS CONANGLELL	-	FARINER
32	PUIGDESALUT MALLA	MAS ESPONA	-	FARINER / DRAPER
33	BASSAS	TORELLO	-	FARINER / DRAPER
34	BASSAS	TORELLO	-	FARINER
38	ESPONA	SADERRA MAS ESPONA	ESPONA	FARINER

05 Quadre de molins situats al Ter els anys 1722-1835

Elaboració pròpia mitjançant el *Cabreu* del Corregiment de Vic de les mateixes dates.

Un cop identificades totes aquestes preexistències de la conca fluvial del Ter s'analitza com a principis de segle XIX alguns d'aquests molins canvien la finalitat de la seva concessió d'aigua. Al 1824 el Llevador

General de Concessiones recull com Domingo Feyner sol·licita el canvi de concessió: “...El propio dia se concedió establecimiento a favor de Domingo Feyner vecino de esta ciudad , de la facultad de usar u valerse de las aguas que discurren por el rio Ges para dar curso a las máquinas de cardar algodón y lana que pondrá en el parage mas a propósito o que mejor le parezca del mencionado distrito arreglándose a la estipulado en estade concordia para sus operaciones. (ACA)”. El molí Espona situat a Torelló inicia el seu procés industrial. D'altra banda a Sant Hipòlit de Voltregà, l'any següent Don Pedro Antonio Viquer sol·licita “...la facultad de tomar las aguas del rio Ter mediante una presa en el paraje nombrado las Rocasas del termino de San Hipòlito para dar cierre y movimiento a la fabrica de paños que ha puesto en dicha villa, y maquina de ella , y para regar otro quartero de semillas , poco mas o menos que allí posee, y la facultad de restablecer los censos.” El molí vell de Can Riva també inicia el seu procés fabril deixant l'agricultura enrere. Finalment el mateix Espona aconsegueix un nou salt per a construir un molí fariner i draper “...se otorgó establecimiento a favor de Don José y Don Antonio Espona, padre é hijo, vecinos de Torelló de la facultad de poder construir en el terreno propio sito en el termino de dicho pueblo, un molino harinero de dos ruedas o con sus frullo y rodets, y otro batan, como y las demás fabricas, que pudieran hacer para hilador de algodón y lana, y para emborronar y cardar en ellas, valiéndose para el curso de unos y otros de las aguas del rio Ter i Ges, siempre que lo tenga corriente todo en debida forma dentro de tres años .”

D'altra banda al molí del Saleta, situat als peus del turó on es troba Sant Hipòlit, al 1889 Don Vicente de Jove i Don Luis Casacuberta i Gallifa “...solicitan autorización para convertir un molino de su propiedad, en una fabrica de hilados y torcidos de algodón, construyendo una nueva presa y un nuevo canal de desagüe que les permita aprovechar mayor salto y más caudal de aguas”. El molí d'en Saleta era propietat de Doña Juana Garcia y Montenegro Mendieta y successora de Doña Maria Josefa Abans de Mendieta y de Saleta i va vendre el molí amb tots els efectes als germans Casacuberta i Gallifa.

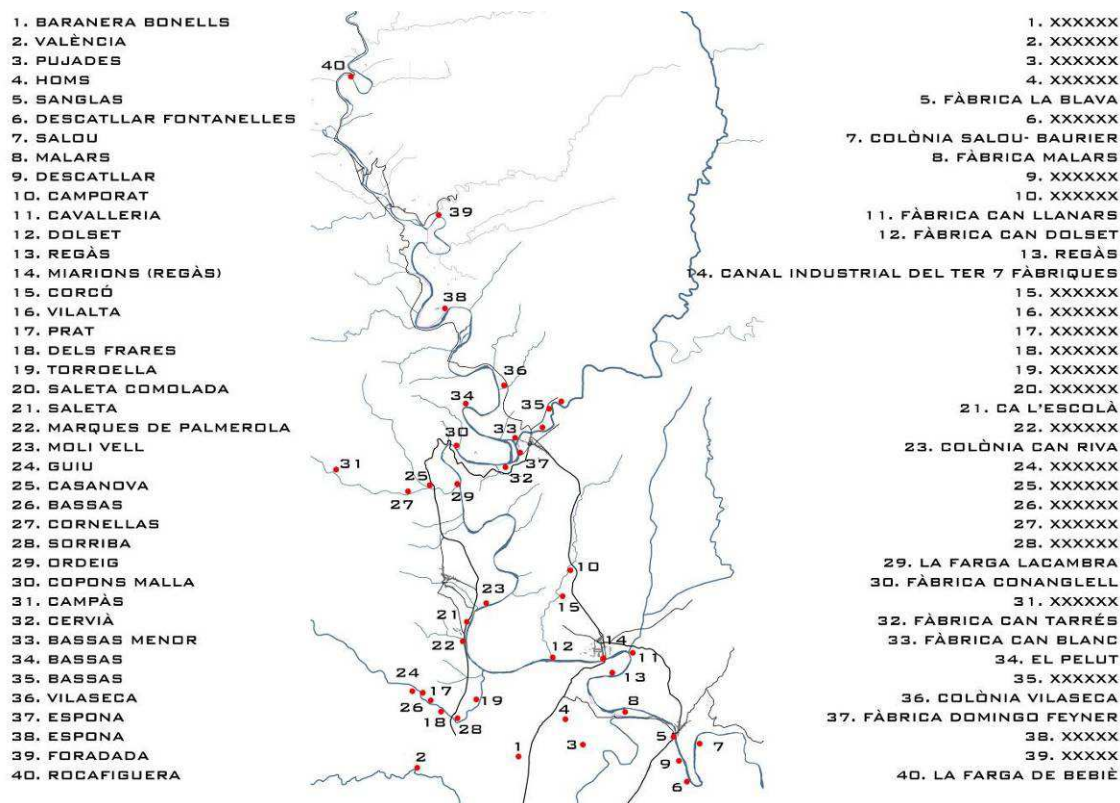

06 Plànol del projecte d'obres d'una nova fàbrica
Arxiu de la Corona d'Aragó. Hacienda Legajos

Aquests quatre exemples posen de manifest un procés industrial molt primerenc a la conca del Ter. Ens trobem a principis del segle XIX i ja hi trobem activitat i a Barcelona tot just s'iniciava la revolució industrial. Les preexistències de l'agricultura deixaven pas a un nou sector industrial que començava amb petits tallers.

La utilització d'aquestes preexistències, no només eren per reaprofitar instal·lacions existents, es tracta d'un fet complex on també influeixen molts altres aspectes com poden ser les exempcions fiscals, incentius econòmics, facilitat en obtenció de la concessió, etc. En molts casos, aquestes preexistències no eren suficients per al nou ús i s'havien de tornar a construir, però d'altra banda era una forma d'aprofitar uns recursos que ja tenien establerts per evitar més problemes tant burocràtics com econòmics. La concessió d'aigua ja la tenien atorgada i limitada i per tant no havien de tornar a sol·licitar-la, procés que es podia allargar en el temps. La Ley de aguas del 1879, va ser una llei estatal que en la secció sisena determina les condicions dels aprofitament de les aigües públiques per a barques de pas, ponts i establiments industrial i on en el article 220 manifesta que les concessions per a establiments industrial s'atorgaven a perpetuïtat i d'altra banda en el article 221, establia que els que aprofitessin l'aigua com a força motriu o aprofitessin establiments industrials ja situats en els rius quedarien exempts del pagament de la contribució durant els 10 primers anys. Fet que els hi proporcionava un incentiu econòmic molt important per a la reutilització dels molins existents. La família Casacuberta i Gallifa de l'antic molí d'en Saleta sol·liciten l'any 1889 el projecte per convertir un molí en una fàbrica de hilados i tejidos, i van aprofitar-se d'aquest benefici (plànol 06).

En el següent quadre es mostren les preexistències identificades entre el 1722 i el 1824 i com aquestes posteriorment, en alguns casos han acabat convertint-se en fàbriques i fins hi tot evolucionant a colònies industrials.

07 Quadre de preexistències reutilitzades

Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per Ildefons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril i de les dades del *Cabreu* del Corregiment de Vic entre els anys 1722-1835.

Per tant, es pot concloure que a la conca fluvial del Ter, les preexistències que va deixar l'agricultura, van ser un punt de partida per a les primeres fàbriques tèxtils. Els molins hidràulics van ser els embrions de la nova indústria. Les dificultats d'aconseguir noves concessions, nous salts d'aigua i nous terrenys i avantatges econòmics, fa que els mateixos empresaris reutilitzin els ja existents. Per tant, una primera expansió en el territori ve marcada per les antigues concessions d'aigua dels molins.

Tot i així, no tots els molins van ser utilitzats. Els empresaris també buscaven un riu que estigués ben comunicat i sobretot que la font d'energia, l'aigua, fos prou potent per moure els telers. Les rieres i torrents que durant anys havien estat la font d'energia dels molins fariners i drapers, ja no servien per aquesta nova funció tèxtil. És el cas del molí Foradada que la topografia del lloc deixa aïllat de la via de comunicacions principal tot i tenir un bon meandre per obtenir un bon salt. O bé del molí Torroella, que es troba molt ben situat i comunicat, però la riera de Sorreigs no permetia treure prou rendiment per a col·locar-hi una fàbrica.

3. EL PROJECTE TERRITORIAL, S'INICIA EN LES PREEXISTÈNCIES.

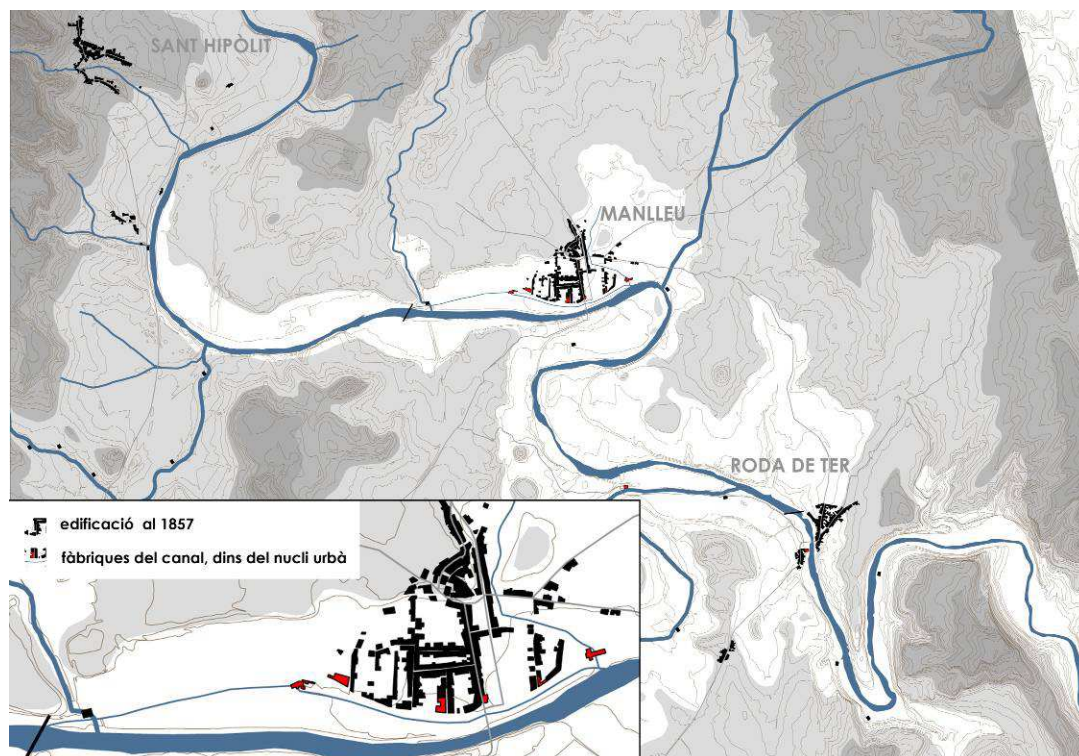
La industrialització en el Ter va estar condicionada per les antigues instal·lacions de control de l'aigua que provenien de l'agricultura. La vall es trobava poblada al riu i sobretot als seus afluents es trobaven diferents instal·lacions d'aprofitament de l'aigua com a força motriu amb sèquies, rescloses i molins. Aquestes instal·lacions existents van ser el punt de partida per implantar aquestes fàbriques. A partir de la situació d'aquests molins i sèquies provinents de l'agricultura s'inicia un canvi en l'ús de l'aigua que comportarà a un ús industrial per a les noves fàbriques principalment tèxtils. Aquest procés que no va ser immediat de reaprofitament dels molins a la fàbriques. En el cas de les colònies industrial tampoc van aparèixer de cop sinó, que van seguir un procés d'establiment i de colonització del territori en diferents fases. Cada una d'aquestes fases va tenir una caracterització a través d'un recinte industrial diferent. En aquest estudi s'han pogut determinar tres fases d'expansió, a través de la data de construcció de les fàbriques, i s'ha volgut relacionar amb la antiga instal·lació preexistent. Les dates que es prenen són les de la d'inauguració de la fàbrica i no de la seva construcció, ja que en molts casos les guerres i els aiguats endarrerien la seva posta en marxa.

La primera fase de la industrialització del Ter compren des del 1824, on es té constància del primer molí que canvia la seva concessió per a utilitzar-la per cardar la llana i el cotó, fins al 1848, any en que s'inaugura el canal industrial del Ter. Aquest primer període es podria dir que comencen els primers indicis del canvi industrial pel territori. A principis de segle apareixen les primeres fàbriques que paulatinament va anar substituint o ampliant els tallers industrials i els mateixos molins. Aquests canvis s'inicien concretament prop de Manlleu, que no té un sistema gremial establert i per tant té més llibertat. El molí de Miarons i el canal que l'alimenta, situat a les afores del nucli va ser la preexistència que va donar lloc al canal industrial de Manlleu (1841-1848). La construcció d'aquest canal va iniciar el desplaçament de la centralitat industrial de Vic cap a Manlleu i posteriorment cap les poblacions pròximes al riu Ter. Aquests canvis s'inicien concretament prop de Manlleu, ja que és la primera ciutat més ben comunicada, a prop de Vic i la que gaudeix de la força hidràulica que li proporciona el riu Ter. Al 1840 els Putget, els Vaixeres i en Junqueras inauguraven les 3 fàbriques a la nova ampliació de la sèquia del molí de Miarons. Al 1841 es van inaugurar Cal Blau dels Pujol, la Seda dels Coromina, la fàbrica Sala i Capdevila. Un any després la fàbrica Sanglas tancava el canal industrial. Aquest canal no es trobava dins del nucli antic sinó que anava paral·lel al recorregut del Ter a una cota més elevada. El canal va acabar de construir-se al 1848 i en el moment de la finalització, el nucli de Manlleu encara estava allunyat i la implantació de les fàbriques va fer que la ciutat creixés cap al canal i omplís el buit urbà que havia quedat. Per tant una sèquia d'un antic molí va acabar convertint-se en un dels canals industrials més característics i importants de Catalunya.

Tot i que Manlleu, absorbia en aquesta primera fase bona part d'aquest canvi industrial, a Torelló al 1824 s'atorgava la concessió d'aigua per cardar la llana i el cotó i al 1842 en Domingo Feyner finalment instal·lava una de les primeres fàbriques al riu Ges. A Roda de Ter al 1825 també trobem un antic molí fariner on s'atorga la concessió per cardar la llana i el cotó, i on posteriorment s'instal·larà la fàbrica Moret.

La primera implantació industrial que trobem al Ter són aquestes *fàbriques del canal* que es col·loquen al mateix nucli urbà o molt pròximes. Com a trets característics són fàbriques que només consten d'una nau sense habitatges per als treballadors ni serveis bàsics relacionats directament, ja que es troben dins del mateix nucli. Són fàbriques que no consten d'un salt molt important d'aigua, ans que estan entre els 2,5 m i els 4 m de diferència, però la bona comunicació que tenien va permetre aquest primer pas en el procés d'industrialització.

Entre 1841 i 1848 la sèquia que alimentava l'antic Molí de Miarons es va ampliar fins a convertir-se en el canal industrial de Manlleu, on s'arribaren a instal·lar fins a set fàbriques diferents.

08 Fases d'expansió de la indústria. Fase 1 entorn de Manlleu, Roda de Ter i Sant Hipòlit 1824-1848

Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per l'Idelfons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril i del plànol actual del ICC

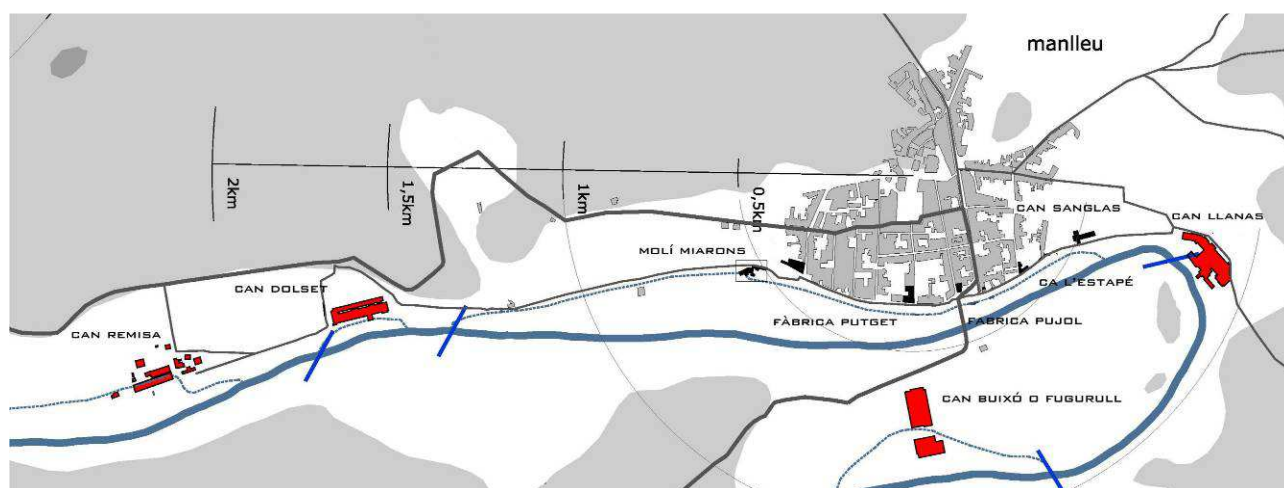
La segona fase d'expansió comprèn des del 1844 fins al 1876 i es podria qualificar com el moment de màxima expansió de la indústria a la conca del Ter. Es produeixen dos tipus d'expansió urbanística, per una banda la consolidació de les fàbriques vora els canals o nuclis i d'altra banda l'aparició de fàbriques als afores dels nuclis que busquen nous salts d'aigua, ja que aquests estan esgotats. Les dates corresponen a la inauguració de la primera fàbrica als afores, Can Llanas, i l'arribada a Manlleu del ferrocarril.

La primera expansió urbanística és la consolidació de les fàbriques pròximes als nuclis. En el cas de Manlleu, després de la construcció del canal industrial que va finalitzar les obres d'ampliació al 1848, comencen a consolidar-se tot un seguit de fàbriques que ja es serveixen de les aigües del canal per fer funcionar les seves turbines. La fàbrica Can Sanglas del 1841, les Tres Fàbriques (Salamí, Cotofil i Filtex) construïdes al 1844, Ca l'Etapé, la fàbrica de la Seda i la fàbrica del Molí Muntada del 1854 són exemples d'aquestes fàbriques que acaben consolidant i fent de Manlleu un dels centres fabrils més importants del principat (BAYON, 2003).

Una segona expansió, succeeix un cop els interiors dels nuclis principals queden esgotats, apareixent nous assentaments fabrils al llarg del riu, que es podrien anomenar *colònies dependents*. Són colònies perquè es troben aïllades dels nuclis urbans, però depenen d'ells ja que no tenen els serveis bàsics que les complementen. Aquests tipus de recinte industrial apareix en la segona fase d'expansió que s'inicia el 1844 amb la primera instal·lació d'una fàbrica fora del canal industrial i del nucli de Manlleu, Can Llanas, que reutilitza l'antic molí de Cavalleria.

Un dels trets més característics d'aquestes colònies és, que en la major part dels casos tenen el seu origen en un molí hidràulic proper als nuclis principals (Torelló, Manlleu, Sant Hipòlit i Roda de Ter). Aquest fet permet que l'empresari, com s'ha explicat en els capítols anteriors, té certs avantatges. A més els treballadors podien venir del mateix nucli i no calia construir habitatges per a ells, fet que els empresaris s'estalviaven una primera inversió important. Tot i així, aquests assentaments són els que amb el temps i a mesura que s'obtenen beneficis, pateixen més canvis, ja que comencen amb mínims i en molts casos acaben convertint-se en colònies importants. Les *colònies dependents* no es distanciaven més d'1,5 km respecte als nuclis antics fet que permetia comunicar-se amb ells a peu (imatge 09). Era una distància que també permetia la bona comunicació de les mercaderies, ja que les comunicacions eren per carretera.

Per exemple a Manlleu les fàbriques de Can Dolcet (1845), el Fugurull (1853) s'instal·len allà on hi havia els antics molins amb el mateix nom. En el cas de Torelló, Can Tarrés (1859) s'instal·la allà on hi havia el molí de Cervià i Can Blanc on hi havia el molí Basses o d'en Cup. A Sant Hipòlit la Farga Lacambra construirà una nova fàbrica allà on hi havia el molí d'Ordeig i Ca l'Escolà situarà la nova fàbrica a l'altre llera del molí d'en Saleta.

09 Plànol del procés d'expansió. Fase 2 entorn de Manlleu (1857)

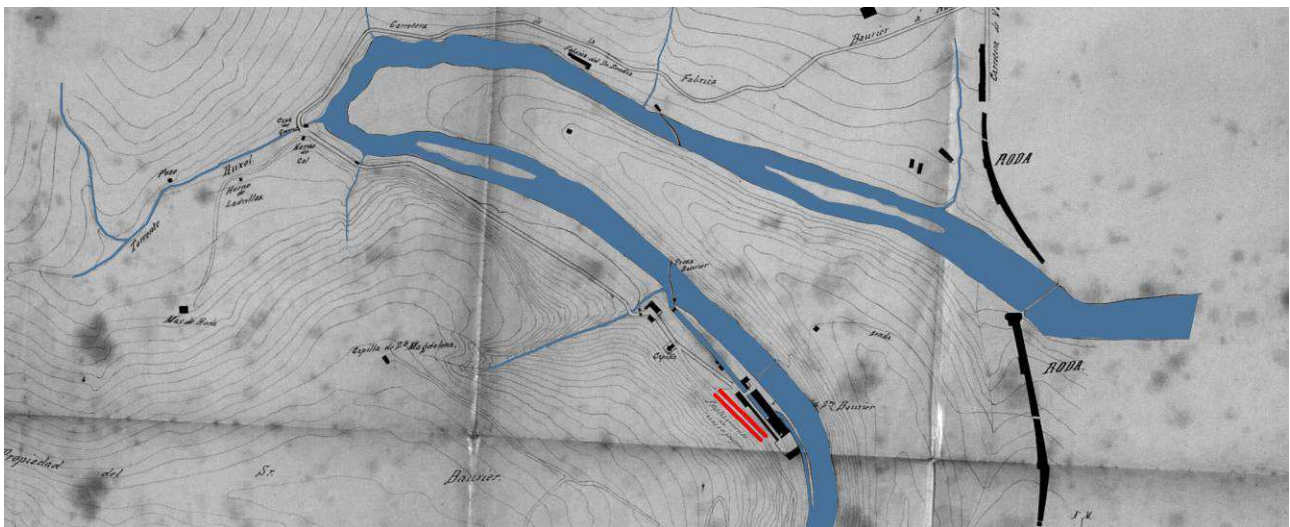
Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per Ildefons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril i del plànol actual del ICC

Fins ara l'impacte urbanístic és només a nivell de les poblacions importants com Manlleu, Torelló i Roda de Ter. Però en aquesta segona fase es comencen a veure afectats per la industrialització altres pobles, com Sant Vicenç de Torelló, Torelló, Sant Quirze de Besora o Montesquiu. La millora en les comunicacions i els beneficis obtinguts fa que empresaris que tenien les fàbriques als nuclis, traslladin els seus projectes a llocs més aïllats i amb salts d'aigua superiors per treure'n més rendiment.

A finals d'aquest període els empresaris també impulsen un nou mitjà de comunicació, el ferrocarril. Aquest pretenia ser l'eix connector amb les mines d'Ogassa per a alimentar fàbriques amb carbó. La construcció del ferrocarril va arribar a Ogassa l'any 1880. Finalment el carbó no va tenir el rendiment que s'esperava i el tren va acabar sent un mitjà de comunicació de les matèries primeres i de les manufacturades cap a Barcelona.

Finalment, un últim període d'expansió de les zones més aïllades compren des del 1868 on és vigent la Llei de Colònies i el 1910 amb la introducció de l'electricitat. Aquest és on van aparèixer les grans colònies del Ter. El creixement de la indústria va veure's interromput per la Guerra de Secessió Americana (1861-1865), que va suposar moltes dificultats alhora de proveir-se del cotó.

Tot i que la indústria encara estava tocada per la falta de matèries primeres, anys més tard va seguir creixent. Aquesta tercera etapa es va caracteritzar per la colonització dels espais que quedaven per a obtenir bons salts d'aigua. L'esgotament dels salts a prop dels nuclis, els moviments obrers a les grans poblacions que cada vegada eren més importants, sobretot a Manlleu (els empresaris volien tenir control total dels seus treballadors) i la millora de l'accessibilitat, va fer que apareguessin recintes més allunyats de dimensions importants i que competien amb nuclis històrics. És per això que a partir dels anys 70-80 comencen a aparèixer tot un seguit de *colònies aïllades* que consten de l'espai fabril i d'un espai per a la residència dels treballadors. En el cas del Ter les colònies industrials completes (CLUA, 2001) són La Coromina, Vila-Seca, El Pelut, La Mambla, Borgonyà, la Farga de Bebié, Ca l'Escolà, Salou Baurier, Còdol Dret i Can Guixà. En el cas de les colònies industrials pròximes als nuclis, van començar a ser petites fàbriques i en aquesta última fase acaben evolucionant en grans colònies industrials construïnt o bé ampliant habitatges i d'altres serveis bàsics. Aquest és el cas de la Colònia Salou-Baurier, on els treballadors vivien a Roda de Ter i cada dia travessaven una palanca sobre el riu Ter, fins que els mateixos empresaris van construir dos blocs d'habitatges al costat de la fàbrica (plànol 10)

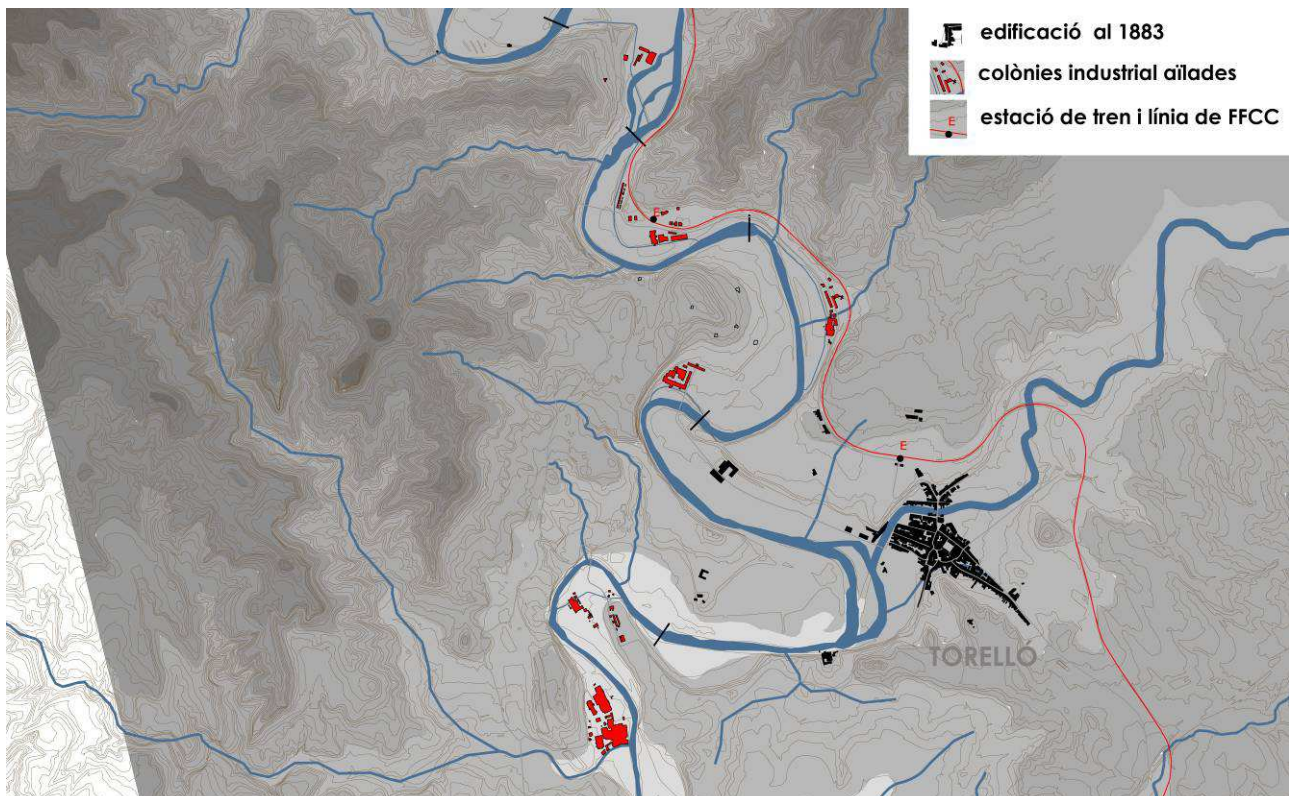
10 Plànol general del Proyecto de una colònia industrial Salou Baurier. D'una fàbrica en construeix els habitatges per als obrers que venien de Roda de Ter.

Arxiu de la Corona d'Aragó. Hacienda Legajos

Durant el Bienni progressista (1854-1856) es van tornar a recuperar moltes reformes que impulsaven la indústria i això també va ajudar a créixer el nombre de fàbriques. Finalment l'aprovació al 1868 de la *Ley de Colonias* que donava certs avantatges als empresaris que construïssin una colònia industrial en terrenys erms va suposar un intent de canviar la forma de colonitzar el territori. En el cas del Ter entre altres motius, no hi havia tants territoris erms, i pocs empresaris es van poder beneficiar d'aquesta llei. Els únics van poder beneficiar-se van ser els de Borgonyà, la Farga de Bebié, El Pelut i Vila-Seca. Les grans colònies industrials, tot i que tenien un bon capital, com és el cas de la Farga de Bebié, la colònia Vila-seca, la colònia Salou Baurier i el Pelut, també van aprofitar antigues instal·lacions que provenien de l'agricultura.

El ferrocarril era una via de comunicació molt important per a les colònies industrials. Tot i així es van beneficiar realment del ferrocarril la Farga de Bebié i Borgonyà que tenien una estació pròpia i les fàbriques properes a Sant Quirze de Besora, Torelló i Manlleu ja que eren les úniques estacions del tren. La resta va seguir utilitzant la carretera com a via de comunicació de les mercaderies.

A partir del 1910 s'inicia la crisi d'un model d'industrialització basat en la força del riu com a energia per a les fàbriques. La transformació econòmica d'aquest darrer període s'explica per la introducció de la electricitat a la indústria, com a nova font d'energia. L'electricitat va permetre mecanitzar més la indústria reduint-ne els costos, reduir els preus i incrementar la demanda i augmentar-ne la producció. Les colònies aïllades van deixar de tenir sentit, ja que la font d'energia no depenia directament de la força del riu. La Primera Guerra Mundial, on Espanya es va mantenir neutral, va donar embranzida per consolidar les fàbriques tèxtils existents, però finalment amb la Guerra Civil va acabar d'entrar en crisi la major part de les colònies. Com a fet significatiu de la fi de les colònies, al 1964 es va inaugurar el Pantà de Sau, un embassament realitzat a Vilanova de Sau, que va modificar el règim del riu curs avall i va inundar la Colònia Còdol Dret i part de la Colònia Salou Baurier.

11 Fases d'expansió de la indústria, Fase 3 entorn de Torelló 1883

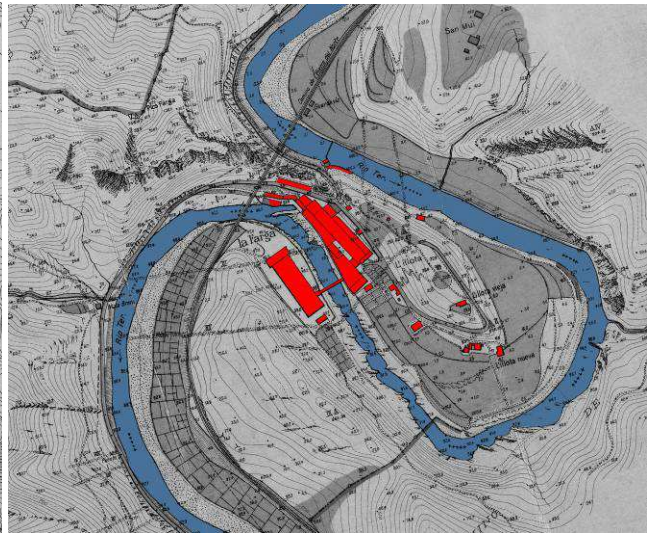
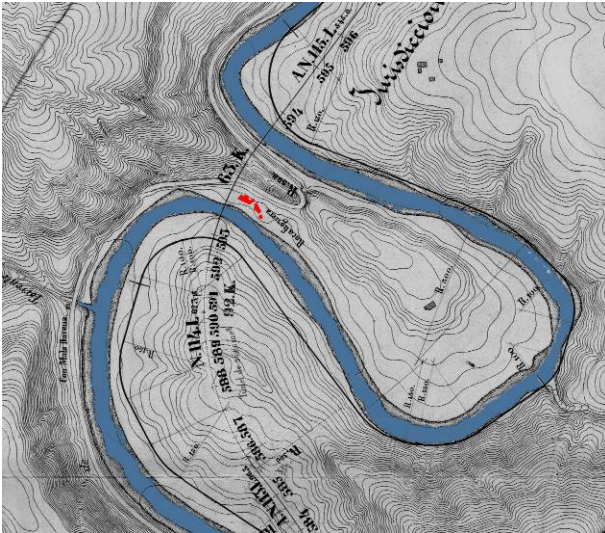
Elaboració pròpia a partir del plànol aixecat el 1857 per Ildefons Cerdà en el seu projecte per al Ferrocarril, del plànol actual del ICC i del plànol d'electrificació del 1883 del MIT

4. EL CAS DEL TER, UN TARANNÀ

La industrialització del Ter es va produir de forma progressiva i colonitzant el territori per fases i a través de diferents formes industrials. La indústria tot i constituir-se amb una intenció purament empresarial, i per tant sense cap intencionalitat urbanística, va aconseguir fer un projecte territorial. Un projecte que va iniciar-se allà on es situaven els molins i les sèquies provinents de l'agricultura. Un procés que va convertir aquestes instal·lacions en fàbriques de canal o en *colònies dependents* i finalment, en alguns casos, van evolucionar a les gran colònies industrial. Però en el Ter, colònies que apareguessin del no-res sense aquest procés evolutiu, només trobem el cas de la Colònia Borgonya. La resta de colònies del Ter, van començar a partir d'instal·lacions existents i van anar evolucionant i creixent.

La *colònia dependent* és una forma de colonitzar el territori característica del Ter. I en tots els casos reutilitza una instal·lació ja existent. És un primer pas, per a les gran colònies. La falta d'un capital suficient, sumat a un territori que proporcionava una concessió d'aigua establerta, amb unes instal·lacions ja construïdes, feia que els empresaris optessin per aquest tipus de recinte. La manca de recursos feia que la elecció d'aquest lloc fos, en primera instància la reutilització d'instal·lacions ja establertes i que els hi facilités la feina i es situessin pròximes als nuclis existents per la mà d'obra. Al trobar-se amb un antecedent com un molí, no sempre segueix el concepte de colònia-meandre (VALL,1999) i el salt que tenen és, en molts casos, moderat.

Els empresaris buscaven un bon salt d'aigua, un terreny ben comunicat, on col·locar la fàbrica i mà d'obra per a treballar-hi. Les preexistències pròximes als nuclis van ser les primeres en colonitzar-se, posteriorment, quan es van esgotar, i per la necessitat d'ampliació del salt d'aigua es van col·locar als afores. A mesura que aquestes instal·lacions quedaven esgotades i amb rendiments de salt d'aigua molt limitats, es van traslladar en zones més aïllades. Els mateixos empresaris van impulsar millores urbanístiques únicament per a benefici de les seves empreses. Aquestes operacions, com la construcció del ferrocarril cap a les Mines d'Ogassa, els nous barris obrers que ampliaven els nuclis existents, o fins i tot les mateixes obres de reforma dels mateixos nuclis, com la plaça Fra Bernardí de Manlleu, van acabar per construir aquest projecte territorial de la zona, convertint-la en la ciutat territori que coneixem avui.

12 Plànol per al Projecte d'un FFCC full 13A d'Ildefons Cerdà 1857 i plànol topogràfic de la propietat de la Farga de Bebié 1920. Institut Cartogràfic de Catalunya, elaboració pròpia

5.4-BIBLIOGRAFIA

- CLUA J. (2001). *Les colònies industrials. Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural*, Sant Cugat del Vallès: llibres de la Frontera.
- (1994). *Les colònies industrials al Berguedà: estudi d'una transformació econòmica i urbana*, Berga: Consell Comarcal del Berguedà.
- DOREL-FERRÉ G. (1992). *Les colònies industrials a Catalunya. El cas de la colònia Sedó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERNÁNDEZ, M. coord. (2009). *El museu industrial del Ter, Quaderns de didàctica i difusió 19*. Museu d'Història de la Ciència i la Tècnica de Terrassa i Museu Industrial del Ter. Manlleu: Cevagraf SCCL
- PLA. J. (1967) *Viatge a la Catalunya vella*.
- (1971) *Guia de Catalunya*. Barcelona: edicions Destino.
- PRAT I ROCA, J (1981). *El canal industrial de Manlleu. Estudi sobre la implantació de la indústria cotonera a la Vila*. Manlleu: Edició inèdita. Ajuntament de Manlleu.
- RUIZ I (coord), *Catàleg de l'exposició Colònies Industrials*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Angle Editorial S.L.
- SABATÉ J. SCHUSTER M. (2001), *Designing the Llobregat Corridor. Cultural Landscape and Regional Development*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya i Massachusetts.
- SERRA, R. (2000)., *Colònies tèxtils de Catalunya*. Fundació Caixa Manresa. Manresa: Angle Editorial.
- SURINYACH PLA, M. coord (1996). *Manlleu, el Ter i el canal industrial*. Malleu: Museu de Manlleu DL
- TERRADAS Ignasi (1979). *La colònia industrial com a particularisme històric: l'Ametlla de Merola*, Barcelona: Ed. Laia, Barcelona.
- TORRENT GARRIGA, D. (1893). *Manlleu, croquis para su historia (1893)*. Vic: Col·lecció Memòries d'Osona, edita Diari de Vic S.L., còpia facsímil del llibre editat al 1893.
- VALL, P. (1999) *De colònies tèxtils a Parc Fluvial - El Sistema de Colònies Tèxtils del Baix Berguedà. Gènesi i revaloració*. Enginyers Industrials de Catalunya Associació/Col·legi. Barcelona: Marcombo Boixareu Editores.
- ZAMORA, F. (1970) *Diario de los Viajes hechos en Cataluña (1785-1790)*. Barcelona: Ed. Curial.

Articles

- A.A.V.V., *150 anys de colònies industrials*, L'EROL. Revista Cultural del Berguedà, número especial, Berga, 2005.
- BAYÓN E. (2008). *Els orígens de la industrialització al Ter mitjà*. Avenç núm. 31.
- (2005) *Les colònies industrial del Ter mitjà*. L'erol número 86-87
- BAYÓN E, CASAS P, CIRERA J, FERANDEZ, M GARCIA C, (2009) *El museu industrial del Ter*, Quaderns de didàctica i difusió número 19. Museu de la Ciència i la Tècnica de Terrassa
- CASAS TRABAL, P. (2006). *Més que una fàbrica. Can Riva i l'exemple d'una colònia dispersa*. Revista d'etnologia de Catalunya N°. 28.
- SABATÉ J. (2006a). *Paisatges culturals en Catalunya: l'eix patrimonial del riu Llobregat*, Barcelona: Visiones edició Diputació de Barcelona. article dins MATA Rafael, TARROJA Àlex, ed. El paisaje y la gestión del territorio, col·lecció Territorio i Gobierno
- (2006b). *De la preservació del territori a la ordenció del paisatge*, Barcelona: Visiones edició Diputació de Barcelona. article dins MATA Rafael, TARROJA Àlex, ed. El paisaje y la gestión del territorio, col·lecció Territorio i Gobierno
- (2010). *De la cartografia urbana al proyecto territorial*, El Café de las ciudades nº 93 (revista digital), 1 de julio de 2010.

Plans o projectes

- CCRS arquitectes, Pla Director Urbanístic del patrimoni industrial del Ter i del Freser 2009.
- CCRS arquitectes, Pla Director Urbanístic del patrimoni industrial del Llobregat 2007.
- Ildefons Cerdà, Proyecto de un ferrocarril de Granollers a San Juan de las Abadesas 1857.

Arxius

- Arxiu de la Corona d'Aragó Reial Patrimoni
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1722-1736
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1749-1769
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1766-1774
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1866-1774
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1775-1816
 - Cabreu del Corregiment de Vich 1816-1835
 - Llevador General de Concesiones 1715-1830

- Ajuntament de Manlleu
- Fons documental del Museu Industrial del Ter a Manlleu